

Eduard Toda i el colleccionisme d'art i moneda xinesa

MÒNICA GINÉS BLASI
Chiang Ching-kuo Postdoctoral Fellow
Universitat Oberta de Catalunya

Després d'haver desenvolupat càrrecs consulars en diverses ciutats del món i en llocs tan llunyans i exòtics com ara la Xina i Egipte, Eduard Toda és una figura enigmàtica i polièdrica que ha despertat l'interès d'autors, que n'han treballat perfils molt diferents. Els seus biògrafs l'han estudiat en qualitat de cònsol, mecenes, bibliòfil, home de lletres i egiptòleg.¹ Els sis anys que visqué a la Xina i la seva activitat com a colleccionista continuen sent les facetes més desconegudes de la seva vida, probablement per la manca de fonts documentals relatives als primers anys de la seva biografia. No obstant això, les recents aportacions d'Eulàlia Jardí, de Jaume Massó i de mi mateixa, pel fet de ser la figura principal de la meua tesi doctoral, estan fent que a poc a poc es vagi perfilant la seva relació amb l'Àsia oriental.² Precisament, fou a la Xina on un jove Eduard Toda s'interessà en adquirir objectes d'art en els seus viatges, especialment moneda, una activitat que, d'altra banda, era força comuna entre membres de cossos consulars i diplomàtics. Això el portaria a colleccionar altres coses al llarg de la seva vida i, a través de donacions i vendes, el portaria també a tenir un paper rellevant en el desenvolupament del colleccionisme públic del segle XIX.³

1. Massó, 2010; Gonzalvo, 2005; Gort, 2015; Armangué, 2016.

2. Jardí, 2014, 2010; Massó, 2010; Ginés, 2016, 2014, 2013.

3. Aquest treball s'emmarca en el projecte «Archivo China España. Un análisis cuantitativo y cualitativo de las interacciones entre España y China (1850-1950) y su impacto en los estu-

Els primers anys i l'inici de la carrera consular

Eduard Toda nasqué a Reus el 9 de gener de 1855 i fou criat per la seva mare, Francesca Güell i Mercader (Reus, 1836-1917), a la casa situada en el mateix solar on anys després Lluís Domènech i Montaner projectaria l'edifici modernista cal Navàs. Donada l'absència del seu pare, l'oncle de Toda, el periodista Josep Güell i Mercader (1839-1905), tingué gran influència en la seva educació.⁴

L'octubre de 1870 Toda viatjà a Madrid per estudiar la carrera de dret civil i canònic i, el 2 d'agost de 1873, entrà en comissió de serveis a la Secretaria General del Ministeri d'Estat, al capdavant de la qual hi havia Emilio Castelar. Tal com explica Jaume Massó, el 13 d'octubre de 1873, després que cessés la seva posició al Ministeri d'Estat, sollicità prendre part en els exàmens per obtenir la posició de diplomàtic agregat. Obtingué aquesta posició i, el 26 de novembre, fou nomenat oficial encarregat de la premsa del Ministeri d'Estat. Com en l'anterior posició, no tingué l'oportunitat de gaudir-la durant molt de temps, donat que al cap de dos mesos fou suprimida. Finalment, el 6 de desembre de 1875 sollicità la posició vacant de vicecònsol a la colònia portuguesa de Macau, la qual li va ser adjudicada el 14 de gener de 1876.⁵

Toda inicià el seu viatge cap a la Xina el 13 de febrer de 1876 en el vaixell de mercaderies marítimes *Iraouaddy*.⁶ La impressió que tingué en arribar sobre la Xina i la seva població no fou gaire positiva, tal com relata en les seves notes de viatge, en les seves cartes i en algunes de les obres que publicà en català i castellà a partir de 1883. Aquesta percepció es veu reflectida a la carta que envià al seu amic Josep Maria Morlius des de Macau el juliol de 1876:

Si mil veces naciera, otra tantas soñaria con hacer un viaje al extremo oriente. Mucho he leído sobre él: he visto pinturas y grabados, pero le aseguro á V. que nada absolutamente alcanza á dar una palida idea de lo que sobre el terreno se contempla [...].

En la China hay materia para volver loco á un hombre de sano entendimiento. Hasta ahora no he podido encontrar á esa raza laboriosa, inteligente, astuta [...].

dios coloniales e interculturales». Ministerio de Economía y Competitividad (HAR2016-79995-P), 2017-2019, del grup ALTER: Crisis, Otherness and Representation, de la Universitat Oberta de Catalunya.

4. Massó, 2010; Fort, 1975: 18-20.

5. Massó, 2010: 26-29. L'expedient consular d'Eduard Toda es troba a l'Archivo Histórico Nacional, a Madrid. Vegeu els lligalls PP1017 i PP1018.

6. Massó, 2008.

He visto solo un pueblo servil, canalla, haragan, hambriento, pueblo miserable y de miserables. El chino para mí es el tipo del hombre falso, hipócrita y cobarde, y desde el emperador al último coolie dudo que pudiera encontrarse un hombre de cola que teniendo la ocasión no se aprovechara de lo ageno.⁷

D'altra banda, demostra un gran interès en altres aspectes de la cultura xinesa. En el seu interessant dietari de viatges, per exemple, dedica llargues i detallades descripcions a les festivitats, als costums, al teatre i a l'arquitectura que té l'oportunitat d'observar.⁸

Pel que fa al conjunt d'art de la seva col·lecció i sobre el seu procés de formació, se'n conserven poques fonts: la correspondència amb els seus amics de Reus, la documentació generada amb motiu de l'oferta de venda de la seva col·lecció a l'Ajuntament de Barcelona l'any 1883 i les referències a la seva donació a la Biblioteca-Museu Balaguer de Vilanova i la Geltrú, són algunes de les poques fonts localitzades. A més, a l'Arxiu de Poblet es conserva un conjunt interessantíssim de nou manuscrits d'Eduard Toda sobre l'Àsia oriental, quatre dels quals tracten específicament sobre numismàtica i sobre la seva col·lecció de moneda, que permeten traçar el seu procés de formació.⁹ Aquestes fonts mostren com Toda hauria començat a desenvolupar l'interès per adquirir objectes d'art i monedes ben aviat en arribar a la Xina.

En la correspondència d'Eduard Toda amb amics seus de Reus al cap de pocs mesos d'arribar a Macau, hi expressa ja la seva voluntat d'enviar objectes

FIGURA I. Martínez, retrat d'Eduard Toda i Güell. Reus, c. 1883. Fotografia: b/n. Institut Municipal de Museus de Reus, núm. d'inventari 13865.

7. Carta d'Eduard Toda a Josep Maria Morlius, Macau, 6 de juliol de 1876, propietat de Lluís Albert Font de Rubinat.

8. Massó, 2008: 21-30.

9. Gonzalvo, 2004.

de la Xina a Reus. La primera referència que en fa és a la carta que envia des de Macau a Joaquim Navàs el 12 de juny de 1876, quan feia poc més de dos mesos que havia arribat a la Xina, en resposta a la notícia que Navàs li donava sobre el seu imminent casament:

com ia saps que io, havent-hi calés, sóc molt lliberal, i ara gràcies a Déu no me'n falten, te prometo envià't un regalo de boda per la teva nòvia digne d'ella, que val molt, i digne de tu, que no vals tant. T'enviaré alguna porcelana xina.¹⁰

Pocs mesos després, el 25 de setembre, quan havia canviat la seva destinació de Macau a Hong Kong, informava per carta a Navàs que, amb tal d'enviar-li el regal des de la Xina, s'esperaria a donar-li a un espanyol que fes el viatge de tornada a Espanya, tal com diria més tard també a la família Morlius:

Para enviar una caja de aquí a Espanya hay la mar de dificultades a causa de los cambios de vapores y visitas de aduana. He creído que para que vaya seguro lo que en correspondencia de tu afecto me impongo el deber de enviar a tu mujer, lo mejor es esperar que pase un Espanyol con destino a la patria y darle el encargo. Esta es también la manera de evitar el pago de fletes, que cuestan un ojo. Así pues, ten un poco de paciencia y dame la dirección de una casa de Barcelona que pueda recibir la caja cuando te la mande.¹¹

El 6 de juliol de 1876, Toda enviava una altra carta a Josep Maria Morlius, en la qual li recordava, a ell i a Magdalena Vidal de Morlius,

No crean [...] que me olvido del thé y de la vagilla. Hay muchas dificultades para dar con seguridad esta á un barco, y prefiero aguardar que pase un espanyol para hacerle víctima del encargo hasta Marsella.¹²

Aquestes cartes posen de manifest que l'enviament d'objectes de la Xina a Catalunya per correu presentava importants dificultats. A l'agost, Toda rebé una interessant i humorística carta dels germans Artur i Josep Llovera, també de Reus, il·lustrada amb dibuixos humorístics del pintor i dibuixant Josep Llovera i Bofill (Reus, 1846-1896), que també posa de manifest com Toda po-

10. Borràs, 1998.

11. *Ibidem*.

12. Carta d'Eduard Toda a Josep Maria Morlius, Macau, 6 de juliol de 1876, propietat de Lluís Albert Font de Rubinat.

sava a la disposició dels seus amics l'enviament d'objectes i obres d'art procedents de la Xina. En la segona part de la carta, escrita per Josep Llovera, aquest li diu estar esperant objectes xinesos que Toda havia promès enviar-li:

Espero los objectes chinos que'm vás prometre en la primera carta. Podés comprarme lo que vulguis y yo ho entregaré lo seu valor a casa teva com ya t'ho vaig dir cuand vingueres a Barcelona. [...] Es un género que no s'ha explotad y s'[presta?] molt per fer grans cuadros, pero no desconfio encara ferlu un viatge ab lo senyor Badía que fóra un gran company de viatge y qu'm serviría molt, ya porque poseix una pila d'idiomas ya porque'l chiste no abandona may aquella boca. [...] Espero carta teva luego y recordat d'enviarme alguna arma ben estranya que farà d'allo més bé al taller.¹³

Pel que fa als dibuixos que il·lustren la carta de Josep Llovera, un acudit de Llovera que únicament posa de manifest el tipus d'humor que hi havia en la relació amistosa d'aquests joves reusencs, es poden veure una representació d'Eduard Toda prenent el te al llit amb una noia xinesa, a més de diverses representacions humorístiques de capellans xinesos (figura 2).

FIGURA 2. Josep Llovera i Bofill, Il·lustracions satíriques representant, de dalt a baix, Eduard Toda prenent te al llit amb una noia xinesa i capellans xinesos. Carta de Josep Llovera a Eduard Toda, Barcelona, 24 d'agost de 1876.

Formació de la col·lecció de moneda

El 21 de setembre de 1876, Toda va ser nomenat vicecònsol a Hong Kong. La primera referència a l'adquisició d'exemplars de la col·lecció todiana és del 24

13. Carta de Josep Llovera a Eduard Toda, Barcelona, 24 d'agost de 1876, a «Correspondencia de Eduard Toda, 1870-1889», vol. 1, carta núm. 5, Biblioteca Tomás Navarro Tomás, CSIC (a partir d'ara BTNT-CSIC), Madrid.

de juny de 1877, quan va fer un curt viatge de dos dies a Canton. En el seu diari anotà haver-se «Dedicado especialmente á la busca de monedas chinas».¹⁴

Els manuscrits sobre numismàtica de l'Àsia oriental que es conserven a l'Arxiu de Poblet mostren el procediment que Toda va seguir per obtenir els coneixements necessaris a l'hora d'adquirir moneda xinesa. A més, aquests manuscrits permeten aprofundir en el procés de treball que Eduard Toda va portar a terme a l'hora de documentar-se per a les seves obres sobre l'Àsia oriental: va recórrer, majoritàriament, a obra escrita per autors europeus, combinada esporàdicament amb l'estudi d'obres xineses.

El volum *Apuntes para la formación de la colección de monedas chinas* mostra quin va ser el procés de documentació sobre història de la moneda que va acompanyar l'adquisició de la seva col·lecció. Toda va recopilar informació de diferents llibres i articles, principalment escrits en llengua anglesa i francesa per autors europeus, amb l'excepció d'un autor xinès que escrivia en francès, per comparar aquestes obres i identificar errors pel que fa a monedes falses, tot fent anotacions sobre la història de la moneda xinesa, el significat de diferents inscripcions, així com sobre caràcters xinesos i el desenvolupament de l'escriptura xinesa al llarg de la història.¹⁵

El volum conté notes sobre la història de la moneda antiga, les inscripcions, el seu significat i desenvolupament, l'encunyació, les inscripcions mongòliques, el sistema monetari, la moneda durant les dinasties Ming i Qing, les monedes sino-mahometanes, les falsificacions, l'interès del diner, les taxes, els títols dels emperadors, les monedes del Japó, de Hong Kong, les medalles militars xineses, les espases de monedes i els documents oficials sobre moneda. També hi ha llistats amb els noms en xinès d'emperadors i dels caràcters xinesos per a noms de pobles estrangers. Els autors dels quals va treure la informació per redactar aquest volum són J. Hager; M. C. B. Hilliers; Du Halde; A. Wylie; el jesuïta xinès, pare Kó; el pare Amiot; Paul Perry; el pare Gaubil, a més d'utilitzar traduccions en anglès de fonts xineses, com ara peticions sobre monedes falses o notes sobre numismàtica dels annals xinesos.

Un aspecte que crida l'atenció sobre aquest volum manuscrit és la qualitat de la calligrafia a l'hora de transcriure caràcters xinesos, la qual cosa posa de manifest que algú ho va fer per ell, ja que denota una seguretat en el traç prò-

14. Massó, 2008: 28-29.

15. Toda i Güell, Eduard, *Apuntes para la formación de la colección de monedas chinas*, Ms. s/n, s/d, Arxiu Toda, Arxiu de Poblet.

pia d'un nadiu. Les anotacions són en castellà i, a l'hora de prendre notes de noms en xinès, utilitza un sistema de transliteració i no ho fa en escriptura xinesa.

A més, sense cap dubte, va utilitzar aquestes notes per a redactar la secció sobre administració provincial del seu llibre *Historia de la China*, publicat l'any 1893 a Madrid.¹⁶ En alguns casos, la referència a les notes que va prendre a la Xina és una còpia gairebé literal.

Finalment, les últimes pàgines del volum estan dedicades al recompte de la «Colecció de monedes feta per mi y entregada al Museo Arqueologic nacional de Madrit». Aquesta llista revela la diversitat de monedes que formaven la seva col·lecció, amb monedes d'Egipte, l'Imperi romà, l'Índia portuguesa, Siam, Cambodja, Austràlia, Borneo, Annam, Xina, Japó, Corea, Cèlebes, Ceilan i les illes de Salomó. D'aquest recompte, en destaca la quantitat de monedes de l'Àsia oriental de la seva col·lecció, molt superior a la resta de monedes i medalles. A més d'aquest conjunt de manuscrits, a l'Arxiu de Poblet es preserven també dos exemplars de paper moneda xinès i un àlbum que conté 204 monedes del passat imperial de la Xina. Pel que fa als exemplars de paper moneda, es tracta de dos bitllets de banc emesos durant la dinastia Qing (figura 3).

Dels seus estudis sobre numismàtica de l'Àsia oriental, Toda va escriure el llibre *Annam and its Minor Currency*, publicat a Xangai l'any 1882. La primera referència a la redacció d'aquest llibre és del 14 de novembre de 1877. Des de la seva publicació es va convertir en una obra de referència per a l'estudi de la numismàtica vietnamita, posició que preserva avui en dia, i és citada sovint en obres contemporànies sobre l'economia, el comerç o la moneda al Sud-est

FIGURA 3. Paper moneda xinès, Da Qing Bao Chao, 'Certificat del tresor del Gran Qing'. Xina, dinastia Qing, 1857. Paper imprès (15,5 × 24 cm). Arxiu Toda, Arxiu de Poblet.

16. Toda, 1893: 333 i ss.

asiàtic.¹⁷ Paradoxalment, l'obra todiana és únicament citada en el nostre país en treballs biogràfics sobre el diplomàtic, mentre que, internacionalment, gaudeix de força fama pel seu contingut. Ho posava de manifest l'amsterdamès Johan Wilhelmus Stephanik l'any 1889, quan informava per carta a Eduard Toda que l'any 1883 s'havia publicat al butlletí berlinès de numismàtica *Berliner Münzblätter* una revisió de la seva obra:

Le Journal numismatique de Berlin, appelé «Berliner Münzblätter», publié par Adolph Weyl à Berlin s'occupe d'une manière très développée de votre travail «Annam and its minor currency» dans les n° 32 & 33, 36 & 37, publiés aux mois de Avril, Mai, Aout et Septembre de 1883.¹⁸

A part de la seva col·lecció de moneda, Eduard Toda també va reunir obres d'art i altres objectes d'interès per a l'estudi de la cultura material xinesa. Segons una llista confeccionada per l'Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa l'any 1883, amb motiu de l'oferta de venda de la seva col·lecció a l'Ajuntament de Barcelona, la col·lecció todiana estava composta, comptant la col·lecció de moneda, per cinc grups principals:

Primero: Vestiduras, prendas indumentarias y figurines de trajes. Segundo: Una pieza de armadura chinesca compuesta de casco, coselete, brazales y escarcelas; dos espadas alfanjes y dos o tres puñales. Tercero: Varios utensilios y objetos decorativos como son estuches, cuadritos, dijes mujeriles, persianas, paños, colgaduras, amuletos, abanicos, etc., con un segundo grupo bibliográfico, caligráfico y artístico que contiene entre varios rollos de diplomas, dos largos manuscritos con multitud de miniaturas y dos grandes carteles con delicada pintura. Tercer grupo: Imágenes y eculturas en madera, porcelana y metales, ídolos, pebeteros, vasijas y otros utensilios caprichosos. Cuarto grupo: Un precioso conjunto de ejemplares cerámicos históricos, en porcelana, laca y charol, jarritos, fuentes, platos, sotacopas y otras piezas de vajilla primorosamente miniados. Quinto grupo: Grande serie numismática, compuesta de monedas, medallas, letras de cambio, sellos, etc.¹⁹

17. Lucassen, 2007: 435; Wicks, 1992: 54 i ss.

18. Carta de Johan Wilhelmus Stephanik a Eduard Toda, Amsterdam, 13 d'octubre de 1889, a «Correspondencia de Eduard Toda», vol. I, carta núm. 127, BTNT-CSIC.

19. Casades, 1935: 145-146.

Retorn a Catalunya (1883-1884)

Després de més de sis anys de càrrecs consulars en diverses ciutats del sud-est de la Xina, Toda demanà una llicència per tornar a Catalunya i arribà a Reus el 31 de desembre del 1882. Al cap de pocs dies, el 16 de gener, feu una curta visita de nou dies a Madrid,²⁰ on conegué Víctor Balaguer a través d'un amic comú que el portà a casa de Balaguer, al carrer de la Salut.²¹ A l'entresol de la casa, Balaguer hi tenia dues habitacions plenes de llibres, els quals havien de ser empaquetats per a enviar-los a Vilanova i la Geltrú per començar a formar el fons de la incipient Biblioteca-Museu Balaguer, institució que no s'inauguraria fins a l'any següent. Durant aquesta estada, Toda emparaulà amb Balaguer un primer regal d'ídols, objectes de ceràmica i tapisseria de la Xina i del Japó per a la Biblioteca-Museu.²²

El 4 de maig tornà a Barcelona, convidat a assistir als Jocs Florals. Durant aquest esdeveniment tingué l'oportunitat de conèixer alguns dels literats catalanistes de la Renaixença.²³ L'amistat amb els joves escriptors de la Renaixença va tenir conseqüències rellevants pel que fa a la difusió de la seva col·lecció, ja que a través d'aquests contactes va poder exposar, vendre i donar algunes peces de la seva col·lecció.

Durant aquesta primera trobada fou també convidat a l'excursió a Montserrat que se celebrà els dies 8 i 9 de maig, on conegué escriptors com Jacint Verdaguer i Francesc Matheu i Fornells.²⁴ A més, a Barcelona, instal·lat a la Fonda d'Orient, començà també a participar en algunes de les tertúlies del Cafè Pelayo, on sovint es reunien artistes i literats. Així mateix, visitava de tant en tant a Artur Masriera a la botiga d'argenter del seu pare, Salvador Masriera i Vidal, on treballava i on sovint rebia joves literats i artistes catalanistes.²⁵ En definitiva, durant l'any que estigué a Barcelona s'integrà ràpidament en el grup de joves intel·lectuals catalanistes de la Renaixença (figura 4).

Va ser en aquest context que feu una profunda amistat amb Francesc Matheu, director de *La Il·lustració Catalana*, Pere Aldavert, i Àngel Guimerà, fun-

20. Fort, 1975: 47-49.

21. Toda, 1924: 2.

22. Carta de Víctor Balaguer a Joan Oliva, Madrid, 25 de gener de 1883, Ms. 18, Biblioteca Víctor Balaguer (a partir d'ara BVB).

23. Massó, 2008: 32; *La Il·lustració Catalana...*, 6-5-1883, pàg. 113; Fort, 1975: 49.

24. Verdaguer, 2012: 307-308.

25. Sardà, 1883: 315; Domènech, 1906: 499-501; Massó, 2010: 37.

FIGURA 4. Eduard Toda (al centre del tercer rengle) acompanyat d'amics i companys d'Àngel Guimerà a l'estrena de *Judith de Welp* a Canet de Mar, 1883. *La Il·lustració Catalana*, núm. 312, 1909.

dador i director de *La Renaixensa*, respectivament. A través d'aquests tres contactes tingué l'oportunitat de publicar extensament sobre l'Àsia oriental i, a més, d'exposar la seva col·lecció xinesa. Durant el 1883 mantingué un contacte especialment estret amb Aldavert: donada la proximitat entre la Fonda d'Orient i el domicili d'Aldavert, situat en l'edifici de *La Renaixensa*, Toda el visitava sovint per menjar en família i per portar regals a les filles d'Aldavert.²⁶

La redacció, la impremta i la producció editorial de *La Renaixensa* ocupaven els baixos del número 13 del carrer Xuclà, i al pis de sobre vivia Aldavert amb la seva família. D'aquesta manera, Aldavert tenia l'oportunitat de controlar en tot moment el funcionament de la impremta.²⁷ Aquell any, Toda havia ofert la seva col·lecció en venda amb tal d'enriquir el fons del recentment inaugurat Museu Martorell i, mentre esperava conèixer la decisió de l'Ajuntament de Barcelona, hauria deixat la seva col·lecció xinesa en exposició a la impremta de *La Renaixensa*. El mateix Toda feia esment a aquesta exposició a l'entrevista que l'any 1929 li feu Josep Marí de Dalmasas y Bocabella:

Cuando volví de China en 1884 expuse en *La Renaixensa* algunas de mis colecciones de porcelanas, cobres, etc., que traía y en las que había invertido todo mi capital.²⁸

26. Aldavert, 2010: 68-69.

27. Duran, 2006.

28. Dalmasas, 2001: 239; Jardí, 2010: 33. En realitat l'exposició s'hagué d'efectuar l'any 1883, donat que Toda tornà de la Xina a finals de 1882, no el 1884 com comenta.

Algunes d'aquestes peces, aquelles que Toda donà a la Biblioteca-Museu Balaguer, degueren estar en exposició fins al febrer de 1884, quan foren enviades a Vilanova per passar a formar part del fons de la Biblioteca-Museu.²⁹

Distribució de la collecció todiana

Des del seu retorn de la Xina a finals de 1882, Eduard Toda intentà vendre la seva collecció, especialment a museus públics, però també a particulars. Aconseguí vendre part de la seva collecció d'art, probablement la secció de porcellana, a Eusebi Güell i Bacigalupi, i la collecció de moneda, al Museo Arqueológico Nacional l'any 1887. Tot i que el seu objectiu fou, clarament, vendre la seva collecció, interpretació que ja fou exposada per Eulàlia Jardí l'any 2010, després de rebre una negativa per part de l'Ajuntament de Barcelona en relació amb la venda de la seva collecció l'any 1883, s'observa una voluntat creixent en Eduard Toda d'oferir en donatiu les diferents colleccions que anà reunint al llarg de la seva vida.

L'oferta de venda a l'Ajuntament de Barcelona representa un episodi molt il·lustratiu del lloc que l'art de la Xina anava ocupant en el colleccionisme públic de Barcelona. Aquesta havia de ser traslladada al Museu Martorell i el seu valor era de 30.000 pessetes. Tot i que el Museu Martorell ja havia rebut en donació algunes peces de cultura material de la Xina i del Japó, l'Ajuntament de Barcelona va desestimar finalment l'adquisició de la collecció todiana. Per a arribar a un veredict sobre l'adquisició de la collecció, la Comisión de la Ciudadela va realitzar diverses sessions per a discutir sobre l'assumpte.³⁰ Segons una notícia publicada al diari *El Diluvio*, la major part d'aquestes sessions van ser presidides per Rius i Taulet i, tant l'alcalde com Joan de Maza, president de la Comisión, es van pronunciar a favor de l'adquisició, a diferència de la majoria dels membres, que s'hi van pronunciar en contra.³¹

Amb tal de jutjar sobre la importància de la collecció, l'Ajuntament va demanar un dictamen a l'Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa l'oc-

29. Actes de la Biblioteca-Museu Balaguer, sessió del dia 14 de febrer de 1884: 29, BVB.

30. Bofill i Poch, 1916: 38. En formar-se el Museu hi havia la Comisión de la Ciudadela i va ser la comissió encarregada de vetllar pel desenvolupament del Museu i de les instal·lacions adjuntes. Quant als membres que formaven la «Comisión de la Ciudadela», vegeu *La Vanguardia*, 4-7-1883, pàg. 4321.

31. *El Diluvio: diario político de avisos, noticias y decretos*, 10-10-1883, pàg. 8117-8118.

tubre de 1883, la qual es pronuncià clarament favorable a l'adquisició. Per a la resposta, segons que consta en el veredicte copiat en el llibre d'actes de l'Asociación, es tingué en compte el valor dels objectes, el seu preu, així com el lloc que la collecció ocuparia en el Museu Martorell i en el futur panorama museístic de la ciutat.³²

Després d'estudiar la varietat d'objectes que componien els diversos conjunts de la collecció, l'Asociación feu incís en la seva autenticitat, qualificada d'indubtablement legítima. S'hi feu referència també a la gran diversitat d'objectes, valorant especialment el conjunt de moneda. La collecció total es considerà rellevant pel seu caràcter etnogràfic. El veredicte fou molt positiu i es destacà que l'Ajuntament es trobava al davant d'una ocasió única. D'altra banda, l'argument principal per deliberar la desestimació de l'oferta fou la seva procedència. Especialment la premsa criticà la possibilitat d'adquirir la collecció per aquest motiu. L'Asociación reconegué que «Podría decirse que no tienen para nosotros la importancia de otras colecciones de países o civilizaciones más cercanas», però tingué més en compte el seu valor, remetent a la rellevància que tindria comptar amb exemplars de societats tan llunyanes per a l'estudi de la humanitat en general a Catalunya.³³ Quant al preu de 30.000 pessetes, se'l considerà «relativamente exiguo» i se'l comparà amb l'adquisició de la Diputació d'un quadre de Fortuny, que, tot i tenir un preu de 10.000 duros, no es dubtà a comprar-lo.³⁴

L'oferta per la compra de la collecció Toda va generar reaccions i opinions varies, reflectides en la premsa de l'època. Diverses cròniques publicades durant l'any 1883 a *La Vanguardia*, *El Diluvio*, *La Publicidad* i *La Renaixensa* mostren com la notícia va propiciar opinions tant a favor com en contra. L'argument principal en contra de l'adquisició va raure en l'origen xinès del conjunt, fent referència al caràcter regional i català del Museu Martorell. Aquestes opinions foren expressades amb contundència, i n'és il·lustratiu l'article publicat el mes de juliol a *La Vanguardia*, en el qual es planteja:

¿Qué utilidades y que interés podrá tener para un Museo que está creado á fin de contener preferentemente objetos catalanes, una colección tan exótica como la de que se trata? Además, ¿hay por ventura en Barcelona quien posea los conoci-

32. El dictamen copiat en el llibre d'actes de l'Asociación fou transcrit a Casades, 1935: 145-149.

33. *Ibidem*: 146.

34. *Ibidem*: 148.

mientos para investigar la importancia que puedan tener los objetos chinos, y clasificarlos? Y aunque así fuera, que lo dudamos, ¿qué lograríamos con ello? Nada. Tener expuestos en nuestro país objetos que solo tendrían valor decorativo.³⁵

Mentre esperava a conèixer la decisió de l'Ajuntament, Toda vengué part de la seva collecció a Eusebi Güell, possiblement quan aquesta es trobava exposada a *La Renaixensa*.³⁶ Segons Eulàlia Jardí, es tractaria de la secció de porcellana, una de les més preuades de la collecció.³⁷ Toda feu referència a aquesta venda en l'entrevista que l'any 1929 li feu Josep María de Dalmases, en la qual explicava que Antoni Gaudí havia fet de mitjancer en la venda de la collecció a Eusebi Güell:

Gaudí, arquitecto y amigo de Don Eusebio Güell, le aconsejó adquirir la mitad de ellas. Era yo sólo Vice-Cónsul y apenas regresado de China muy luego volví otra vez a correr mundo [...]. No volví a ver a Gaudí hasta muchos años después, a mi regreso de Londres, terminada la guerra. Gaudí, acompañado de su amigo el Dr. Santaló, vino a verme a este mismo Hotel Colón y me pidió una limosna para el Templo de la Sagrada Familia: Te daré, le dije, una cantidad igual a la que tú obtuviste de Güell en la venta de mis colecciones chinas.³⁸

Les primeres notícies publicades a la premsa sobre l'oferta de venda a l'Ajuntament daten de juliol de 1883, durant el període en què Toda vivia a Barcelona i participava en les tertúlies d'artistes i literats catalans en els cafès barcelonins. La venda de part de la seva collecció a Eusebi Güell tingué lloc, doncs, entre l'oferta de compra que proposà a l'Ajuntament de Barcelona al juliol i la resposta de desestimació d'aquesta.³⁹ El diari *El Diluvio* es feu ressò de la notícia i explicà com:

Con posterioridad al ofrecimiento de venta de los objetos chinoscos dos importantes capitalistas de esta ciudad habían adquirido bastantes objetos de plata que formaban parte del ofrecimiento de venta al Ayuntamiento.⁴⁰

35. Vegeu *La Vanguardia*, 4-7-1883, pàg. 4321-4322.

36. Per a més detalls sobre aquest episodi, vegeu Ginés, 2014: 119-121.

37. Jardí, 2010: 33.

38. Dalmases, 2001: 239. Pel que fa a la menció de l'Hotel Colón, vegeu: Ginés, 2014: 121 i Pla, 2010: 284-89.

39. Les primeres notícies publicades a la premsa sobre l'oferta de venda de Toda a l'Ajuntament que han estat localitzades daten del mes de juliol de 1883; vegeu *La Vanguardia*, 4-7-1883, pàg. 4321-4322.

40. *El Diluvio: diario político de avisos, noticias y decretos*, 10-10-1883, pàg. 8117.

El Diluvio es refereix a un segon comprador que no hem trobat i que possiblement es tracti de Víctor Balaguer, amb la imprecisió que Toda no li venqué part del conjunt, sinó que li donà.

Tot i que no s'han localitzat fonts de la informació que indiquin la destinació que Güell donà a aquestes peces, almenys part de les porcellanes que Güell comprà a Toda hagueren de passar a vestir les estances del Palau Güell (1885-1889). Així ho fa pensar la descripció del Palau Güell que Puiggarí publicà l'any 1894, amb motiu d'una visita del Centre Excursionista de Catalunya. Segons la descripció de Puiggarí, dues estances del Palau, la sala de visites i la sala veïna al menjador, estaven decorades amb un gran gerro japonès i plats japonesos, respectivament⁴¹.

Diverses fotografies preses entre els anys noranta del segle XIX i el primer terç del XX de l'interior del Palau Güell, preservades al fons del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local i a l'Arxiu Mas, mostren diversos gerros arranjats en diverses sales de forma decorativa. A la imatge del menjador de la planta noble es pot veure un gerro al repen de la finestra; a la fotografia del dormitori d'Isabel Güell es poden apreciar dos petits gerros decorant la presatgeria situada a l'esquerra del tocador i, finalment, en una fotografia de les escales de l'entresòl de l'any 1927, hi veiem un gerro de porcellana decorant el rebedor (figures 5a, 5b, i 5c).

FIGURA 5a, b i c. Menjador de la planta noble (1890), dormitori d'Isabel Güell i López (c. 1894) i escala principal (1927) del Palau Güell, Barcelona. Fotografia b/n © Arxiu Mas, Mòbil Casa Güell-5; SPAL, fitxa 134887, propietat de la família Bertran; © Arxiu Mas, clixé 48941, Im. 04740001(165).

41. [Puiggarí], 1894: 28.

Donació a la Biblioteca-Museu Balaguer

Atès que no va poder vendre la col·lecció a l'Ajuntament, Toda donà gran part de la col·lecció a la institució que Balaguer creava en aquell moment a Vilanova i la Geltrú, la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer.⁴² Com ja va apuntar Eulàlia Jardí el 2010, informació que jo mateixa vaig ampliar en la meua tesi doctoral, la col·lecció de l'Àsia oriental d'aquest Museu es compon majoritàriament d'obres donades per Toda, Juan Mencarini i, en menor mesura, per Francisco Abellá, a més d'altres peces ingressades esporàdicament per altres donants.⁴³ La varietat de donants i la informació tan minsa que proporcionen les fonts sobre la formació del fons dificulten la identificació de les peces procedents de cadascuna d'aquestes donacions. Per identificar les obres de la col·lecció Toda s'han contraposat fonts del Museu, com ara el *Boletín*, la correspondència, les actes de la Junta i el dietari del bibliotecari, Joan Oliva, amb fonts externes sobre les col·leccions de cadascun d'aquests donants.

Les primeres obres en entrar a la Biblioteca-Museu procedeixen de la col·lecció Toda i ingressaren el febrer de l'any 1884. Toda hauria emparaulat una primera entrega amb Balaguer el gener de 1883 i va continuar oferint obres durant aquell any, fins que, finalment, el febrer de 1884 va ingressar el conjunt definitivament. Així doncs, el gener de 1883, Balaguer informava per primer cop a Joan Oliva del regal d'una sèrie d'ídols xinesos, ceràmica i tapisseria que li havia fet Toda estant a Madrid:

Recomiendo a U. ponga un suelto en el Diario notificando que el distinguido reusense D. Eduardo Toda, qe ha permanecido por durante ocho años en una mision diplomática en China me ha regalado varios ídolos y objetos de cerámica y tapiceria chinas y japonesas con destino al Museo.⁴⁴

Amb Balaguer a Madrid la major part del temps, la gestió de la donació va córrer a càrrec de Josep Coroleu, secretari segon de la Junta, i de Manuel Creus, conservador del Museu.⁴⁵

42. Sobre la col·lecció del Museu Balaguer en el context del col·leccionisme de l'Àsia oriental a Catalunya vegeu: Bru, 2014.

43. Jardí, 2010; Ginés, 2014: 234-336.

44. Carta de Víctor Balaguer a Joan Oliva i Milà, Madrid, 25 de gener de 1883, Ms. 18, BVB.

45. Per a més detalls sobre el procés d'ingrés de la col·lecció Toda vegeu: Ginés, 2014: 235-238. Pel que fa a la relació de Coroleu amb Balaguer i la institució balagueriana, vegeu: Comas, 1986.

FIGURA 6. Gilabert, Biblioteca-Museu Balaguer: col·lecció oriental. 19-?. Fotografia: b/n. BVB.

Finalment, el gener de 1884, Oliva comunicava a Balaguer l'entrega dels exemplars xinesos de Toda. Aquesta és la primera referència documentada sobre l'ingrés definitiu de peces xineses al Museu:

El mismo Sr. Coroleu en carta del 28 dice a D. Antonio Samá Mi amigo D. Eduardo Toda me acaba de entregar para ese Museo una preciosa colección de ídolos chinos, unos de bronce, otros de madera y otros de porcelana, algunos de ellos de remotísima fecha; dos incensarios de bronce, chinos también y dos armaduras completas de igual procedencia; cascos, corazas, cotas de mallas y magníficas vestas de seda recamadas de oro, sables y un puñal.⁴⁶

Aquesta llista coincideix en part amb les peces de les quals Balaguer parla a principis de 1883, consistents en ídols, objectes de ceràmica i robes xineses i japoneses; però se n'hi afegeixen de noves, com els encensers, les armes i les armadures. En el cas de les armadures, creiem que es tracta de les dues armadures japoneses, i no xineses com diu Coroleu, que es troben al Museu, ja que no hi ha ningú més documentat per haver donat vestuari militar de l'Àsia oriental (figura 6). En el primer número del *Boletín* de la Institució es detalla una secció de l'Àsia oriental que, tot i no mencionar-ne l'origen tot dià, coincideix en gran part amb la relació d'obres que Oliva transcriu de Coroleu en la seva carta a Balaguer: armes, vestits, armadures, gerros de bronze i alveolat, robes de mandarí, ídols de bronze, fusta i porcellana i objectes variis.⁴⁷ No resta documentada, però, la donació de «pinturas en *papyrus* o vitela» xineses, ni els «Kakémonos ó acuarelas en seda» japonesos que es mencionen al primer número del *Boletín*. No obstant això, el fet que Toda fou el primer donant d'obres de l'Àsia oriental fa pensar

46. Carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú, 31 de gener de 1884, Ms. Oliva/68, BVB.

47. Creus Esther, 1884: 6-8.

amb certa seguretat que part de les obres que componen avui la secció de pintura xinesa i japonesa del Museu haurien pertangut a la seva col·lecció.

A més, atès que Toda no fou l'únic donant de pintura xinesa al Museu, la secció de pintura és la que presenta més dificultats a l'hora d'identificar-ne un. L'any 1888, Juan Mencarini va fer també una important donació de les obres xineses que havia exposat al pavelló taiwanès de l'Exposició Universal de Barcelona.⁴⁸ La col·lecció de Mencarini, com la de Toda, incloïa també diversos conjunts de pintura d'exportació.

La secció de pintura xinesa preservada avui al Museu Balaguer es compon de quatre conjunts ben diferenciats: pintura d'exportació a l'oli, compost per deu pintures d'exportació, tres representant paisatges fluvials xinesos procedents del taller del pintor Youqua (figura 7),⁴⁹ sis natures mortes i una escena costumista d'interior; una secció de sis pintures sobre paper també per a l'exportació, amb imatges de llocs i monuments del sud de la Xina (figura 8); dues aiguades sobre paper representant seguicis, del pintor Zhou Peichun, segurament donades per Mencarini;⁵⁰ i una secció de tres àlbums d'aiguades sobre paper *tong cao*, també anomenat «pith paper»,⁵¹ que comptaria amb àlbums tant de Toda com de Mencarini (figura 9). Finalment, Toda hauria donat també una petita secció japonesa, ja que es trobava al Museu el dia de la inau-

FIGURA 7. Paisatge fluvial amb embarcació, pintura a l'oli sobre tela, taller de Youqua, Hong Kong (segle XIX). 44,5 × 58 cm. Museu Víctor Balaguer.

48. Per a més detalls sobre la participació de Mencarini a l'Exposició Universal i sobre la seva donació a la Biblioteca-Museu Balaguer, vegeu: Ginés, 2014: 258-277.

49. Aquestes pintures comptaven amb una etiqueta a la part posterior que deia «Hong Kong. Queens Road N° 93. YEU QUA. Portrait painter. Rice pictures allkinds, handsomealbum», cosa que ha portat a Eulàlia Jardí a atribuir aquesta i dos olis més a Youqua, un pintor xinès que treballava a Canton i Hong Kong a la segona meitat del segle XIX. No obstant això, en comparació amb l'alta qualitat d'altres pintures atribuïdes amb seguretat a Youqua, la factura lleugerament més mediocre de les pintures del Museu fa pensar que podrien haver estat realitzades al taller de Youqua pels seus ajudants a Hong Kong. Vegeu: Jardí, 2014.

50. Així ho fa pensar el fet que una de les pintures porti una etiqueta amb la seva inicial, «J».

51. Sobre pintura d'exportació en paper *tong cao* vegeu: Clunas, 1984.

FIGURA 8. View of chinese Church house, East Point, Hong Kong, aquarella sobre paper europeu (segle XIX). 37 × 49,5 cm. Museu Víctor Balaguer.

guració, formada per tres *kakemonos* sobre seda i una escena eròtica o *shunga*, a més de dos gravats, d'Utagawa Toyokuni i Utagawa Hiroshige, i de Toyohara Kunichika i Yorozyu Zentaro, de la segona meitat del XIX.

Pel que fa a la indumentària, una de les peces més interessants és un exemplar de vestuari de la forma teatral *jingju*, literalment «òpera de la capital», coneguda en català per «òpera de Pequín» (figura 10). Es tracta d'un *kao*, una armadura militar, probablement de general, de color negre, decorada profusament amb brodats daurats. Una de les característiques de les peces de vestuari teatral per a *jingju* és que cadascun dels elements que les componen està codificat de manera que l'espectador pugui reconèixer immediatament el rang, el sexe i les característiques psicològiques de cada personatge. Això s'aconsegueix a través de la classificació dels elements que conformen el vestuari de cada tipus de personatge. Segons el disseny, el color i els brodats que decoren la roba d'un actor coneixerem la seva posició social, el sexe, l'edat, l'activitat principal a què es dedica i, fins i tot, si es tracta d'un personatge honest o malèvol.⁵²

La peça preservada al Museu Balaguer presenta les característiques d'un home dedicat a l'àmbit militar. Ho veiem, per exemple, en el fet que té una

52. Bonds, 2008; Latsch, 1980; Bonds, 1997.

FIGURA 9. Escena de l'obra teatral xinesa *Silang tanmu*, aiguada sobre paper *tong cao*, Cantón (segle XIX). 20 × 30 × 5 cm. Museu Víctor Balaguer.

mena de cinturó ample, adornat amb brodats daurats representant dos dracs enfrontats. El drac és indicatiu del sexe masculí del personatge. D'altra banda, el color negre expressa la seva personalitat: feroç, valent i honest.

Toda mostrà un fort interès en el teatre xinès, el qual descriu detalladament en el seu dietari. Les notes sobre aquest tipus d'espectacle ocupen dotze pàgines de les vint-i-nou dedicades a la seva estada a la Xina. Hi fa menció al vestuari, del qual diu ser l'únic element ric de l'espectacle, en contrast amb la sobrietat de l'escenografia.⁵³ En el seu llibre *La Vida en el celeste imperio*, s'esplaia més en la descripció del vestuari, del qual diu:

Los cómicos chinos desplagan un lujo extraordinario en los vestidos que usan para la escena, y por esta misma razón contrastan notablemente con la suciedad que les rodea. Esas magnificas vestas bordadas de oro y seda que alguna vez admiramos en Europa, son trajes de teatro.⁵⁴

A més de la correspondència preservada al Museu en què es parla de vestits de seda xinesos donats per Toda, una altra font, en aquest cas gràfica, ens ajuda a situar aquesta obra en la col·lecció Toda: entre el conjunt de manuscrits d'Eduard Toda de l'Institut d'Història del CSIC, a Madrid, hi ha una

53. Massó, 2008: 26.

54. Toda, 1887: 74.

FIGURA 10. *Kao*, vestuari militar per a òpera de Pequín, seda i fil d'or, Xina (segle XIX). 168 × 170 cm. Museu Víctor Balaguer.

fotografia d'estudi amb un home vestint aquesta peça, a més d'una espasa, que també es troba conservada en el Museu. Per la seva fisonomia i constitució hem descartat, però, que es tracti del mateix Toda (figura 11).⁵⁵

Finalment, una altra tipologia d'obres que hauria ingressat amb la donació Toda estaria composta pels ídols religiosos i els encensers que es mencionen a la correspondència referent a l'ingrés de la col·lecció. Com en el cas de la secció de pintura, donat que altres pròcers de la institució donaren figures i peveters procedents de la Xina i del Japó, la identificació de les obres procedents de la col·lecció todiana és particularment difícil.

Venda de la col·lecció de moneda al Museo Arqueológico Nacional

Des del seu retorn de la Xina el 1883, Toda havia expressat un clar interès per vendre la seva col·lecció. Després d'haver distribuït les obres d'art, els encensers i les porcel·lanes, quedava el conjunt de moneda, majoritàriament format per moneda de l'Àsia oriental, però també d'altres procedències. No aconseguí vendre'l fins al 1886 al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, on ingressà l'any següent, juntament amb la seva col·lecció d'arqueologia egípcia. El Museu va adquirir la col·lecció completa per 27.500 pessetes.⁵⁶

Segons el *Libro de registros* antic, Toda vengué un total de 15.064 monedes i bitllets de diverses procedències, entre els quals hi havia 4.231 monedes xineses, 772 japoneses, 2.855 coreanes i 398 vietnamites, a més de 66 bitllets de banc, la majoria xinesos i japonesos. La informació del llibre de registres no coincideix del tot amb el recompte que en feu el mateix Toda en els seus manuscrits sobre numismàtica de l'Àsia oriental preservats a Poblet, en els quals

55. Agraïm a María Dolores Elizalde Pérez-Gruoso haver-nos cedit aquesta imatge.

56. Les fonts relatives a l'ingrés es troben en el llibre de registres, d'adquisicions i compres del Museu.

enumera 4.826 xineses, 770 japoneses, 2.856 coreanes i 494 vietnamites, que sumen un total de 8.946 monedes de l'Àsia oriental.⁵⁷

Part de la col·lecció Toda es troba encara avui preservada en els cartrons originals amb els quals va ingressar al Museu (figura 12). Aquests cartrons presenten tant monedes com amulets xinesos, japonesos i vietnamites, i compten amb un total de 1.169 peces. Es tracta de les úniques peces de la col·lecció de moneda asiàtica del Museu que es poden identificar amb certesa com a procedents de la col·lecció Toda, donat que altres peces estan barrejades amb les d'altres ingressos.⁵⁸

A més, tal com s'informa al *Libro de adquisiciones* del Museu, amb la venda de la secció de moneda, el 3 de gener de 1888, entren també cinc objectes d'art, tres dels quals són de l'Àsia: es tracta d'un «diploma chino», un «pebetero japonés» i una «estatuilla de buda». Donat que l'any 1942 les obres xineses del Museu

Arqueològic van passar en dipòsit al Museo Nacional de Artes Decorativas de Madrid, allà és on aquestes peces es troben preservades en l'actualitat. Les tasques d'identificació d'aquestes peces han estat complexes, donat que el nivell de descripció als inventaris i expedients antics acostumava a ser força superficial i poc sistemàtic. No obstant això, tot i la manca d'informació, s'ha pogut identificar el «pebetero japonés» que s'enumera a l'expedient d'adquisicions del Museu Arqueològic i que ha mantingut el número d'inventari antic 5634. Es tracta en realitat d'un encenser xinès de bronze probablement de la dinastia Qing (figura 13). A la peça es preserva un paper amb una inscripció a ploma on s'informa que fou una donació de Toda.

Amb aquesta venda, el gruix de la seva col·lecció es repartí, majoritàriament, entre les col·leccions públiques del Museu Víctor Balaguer, a Vilanova, i del Museu Arqueològic Nacional, a Madrid. Un petit conjunt de 204 mone-

FIGURA II. Home vestint el vestuari militar per a òpera de Pequín preservat al Museu Balaguer (segle XIX), BTNT-CSIC.

57. Seco, 2005; Ginés, 2016.

58. Giménez, 2016: 626.

FIGURA 12. *Da Guan Tong Bao*, coure, Xina, dinastia Song del Nord (1107-1110). 35 mm. Museo Arqueológico Nacional.

FIGURA 13. Encenser, bronze, Xina, dinastia Qing. 12 × 20,5 × 13,5 cm. Museo Nacional de Artes Decorativas.

des xineses quedà preservat a l'Arxiu de Poblet, juntament amb els seus manuscrits de l'Àsia oriental. Així mateix, algunes peces de la Xina i del Japó quedaren distribuïdes de manera anecdòtica al castell-monestir d'Escornalbou, on passà els últims anys de la seva vida, i al Centre de Lectura de Reus.

Referències bibliogràfiques

- ALDAVERT, P. (2010). *Records*. Editat per Carola Duran i Tort. Lleida: Punctum.
- «Als lectors. La vinticinquena festa dels Jochs Florals...». (1883). *La Il·lustració Catalana: periòdic quinzenal, artístich, literari i científich*. 1a. època, any IV, núm. 85, 6-5-1883, pàg. 113.
- ARMANGUÉ I HERRERO, J.; MASSÓ CARBALLIDO, J. (2016). *Eduard Toda i Güell (1855-1941): de Reus al món*. Reus: Institut Municipal de Museus.
- BOFILL I POCH, A. (1916). «Memòria sobre l'origen i desenrotll del Museu Martorell». *Junta de Ciències Naturals: anuari 1916*. Editat per Junta de Ciències Naturals de Barcelona. Barcelona: Museu Martorell.
- BONDS, A. B. (1997). «Beijing Opera Costumes: Discovering meaning in the costumes of traditional jingju». *Theatre Design & Technology*, vol. 33, núm. 5, pàg. 13-26.
- (2008). *Beijing Opera Costumes: The visual communication of character and culture*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- BORRÀS I SOTORRA, E. et al. (1998). *Cal Navàs: el paradigma del modernisme burgès: 1998*. Reus: Agrupació fotogràfica de Reus.
- BRU TURULL, R. (2014). «El colleccionisme d'art de l'Àsia Oriental a Catalunya, 1868-1936». A: BASSEGODA, B.; DOMÈNECH, I. (ed.). *Mercat de l'art: colleccionisme i museus*.

- Estudis sobre el patrimoni artístic a Catalunya als segles XIX i XX*. Barcelona [i altres]: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [i altres], pàg. 51-86 (Memoria Artium; 17).
- CASADES I GRAMATXES, P. (1935). «Tenia museus Barcelona? (I)». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 48, pàg. 145-149.
- CLUNAS, C. (1984). *Chinese export watercolours. Far Eastern series*. Londres: Victoria & Albert Museum.
- COMAS I GÜELL, M. (1990). «Josep Coroleu i Víctor Balaguer: la creació de la Biblioteca Museu Balaguer». *Plecs d'Història Local*, núm. 28, pàg. 418-421.
- «Comisión de Ciudadela» (1883). *La Vanguardia*, 4-7-1883, pàg. 4321 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia*. <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1883/07/04/pagina-3/34705515/pdf.html> [consulta: 11 març 2018].
- «Cronica local» (1883). *El Diluvio: diario político de avisos, noticias y decretos*, 10-10-1883, núm. 274-304, pàg. 8117-8118 [en línia]. *Memoria Digital de Catalunya*. <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/dlvi884/id/2599> [consulta: 12 març 2018].
- DALMASES I BOCABELLA, J. M. (2001). «Recuerdos de la infancia y primera juventud de nuestro Gaudí». A: BONET i ARMENGOL, L (ed.). *La mort de Gaudí i el seu Ressò a la revista «El Propagador de la Devoción de San José»*. Barcelona: Editorial Claret, 239.
- «Delegaciones» (1883). *La Vanguardia*, 4-7-1883, pàg. 4321-4322 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia*. <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1883/07/04/pagina-4/34705516/pdf.html> [consulta: 16 març 2018].
- DOMÈNECH I MONTANER, L. (1906). «Per Recort d'en Vilanova». *La Il·lustració Catalana. Revista setmanal il·lustrada*, 2a. època, any IV, núm. 167, 12-8-1906, pàg. 497-502.
- DURAN I TORT, C. (2006). *Pere Aldavert: una vida al servei de l'ideal*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CREUS ESTHER, M. «El Museo» (1884). *Boletín de la Biblioteca-Museo-Balaguer*, 1a. època, núm. 1, 26-10-1884, pàg. 6-8 [en línia]. *Memòria Digital de Catalunya*. <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/bolMuseBal/id/94> [consulta: 16 març 2018].
- FORT I COGUL, E. (1975). *Eduard Toda, tal com l'he conegut*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GIMÉNEZ DELGADO, C. (2016). «La identificación de fondos con archivos en el Museo Arqueológico Nacional: los amuletos chinos de la Colección Toda». A: GRAÑEDA MIÑÓN, P. (ed.). *Actas del XV Congreso Nacional de Numismática, Patrimonio y Museos* (Madrid, 28-30 octubre 2014). Madrid: RCM-FNMT, pàg. 619-628.
- GINÉS BLASI, M. (2013). «Eduard Toda i Güell: from vice-consul of Spain in China to the Renaixença in Barcelona (1871-84)». *Entremons: UPF Journal of World History*, núm. 5, pàg. 1-18.
- (2014). *El colleccionisme entre Catalunya i la Xina (1876-1895)* [en línia]. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/130925> [consulta: 8 març 2018].
- (2016). «La colección de moneda china de Eduard Toda i Güell y su venta al Museo Arqueológico Nacional (1877-1887)». A: GRAÑEDA MIÑÓN, P. (ed.). *Actas del XV*

- Congreso Nacional de Numismática, Patrimonio y Museos* (Madrid, 28-30 octubre 2014). Madrid: RCM-FNMT, pàg. 353-366.
- GONZALVO I BOU, G. (2004). «Arxiu de Poblet. Arxiu d'Eduard Toda i Güell». *Aplec de Treballs*, núm. 22, pàg. 125-134.
- (2005). *Eduard Toda i Güell, 1855-1941, i el salvament del monestir de Poblet, a través del seu epistolari*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GORT OLIVER, J. (2015). *Eduard Toda i Güell. Ideologia i escriptura (1855-1941)* [en línia]. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/285581> [consulta: 8 març 2018].
- JARDÍ SOLER, E. (2010). «El fons de l'Extrem Orient en el llegat fundacional de la Biblioteca-Museu Balaguer». *Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer*, núm. 3, pàg. 29-43.
- (2014). «Un petit tresor a les reserves del Museu: els quadres del pintor xinès Yeu Qua». *Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer*, núm. 7, pàg. 72-84.
- LATSCH, M-L. (1980). *Peking Opera: As a European sees it*. Beijing: New World Press.
- LUCASSEN, J. (2007). *Wages and currency: Global comparisons from Antiquity to the twentieth century*. Berna: P. Lang.
- MASSÓ CARBALLIDO, J. (2008). *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891: (amb un apèndix de 1907)*. Reus: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca.
- (2010). *Eduard Toda i Güell: de Reus a Sardenya (passant per la Xina i Egipte, 1855-1887)*. Càller: Arxiu de Tradicions de l'Alguer.
- PLA, J. (2010). *Dos senyors*. Barcelona: Destino.
- [PUIGGARÍ I LLOBET, J.] (1894). *Monografia de la casa palau y museu del Excm. Sr. D. Eusebi Güell y Bacigalupi: ab motiu de la visita oficial feta per lo Centre*. Barcelona: Impr. y Llibr. de L'Avenç.
- SARDÀ I LLORET, J. (1883). «Poblet per Eduard Toda». *La Ilustració Catalana: periòdich quinzenal, artístich, literari i científich*. 1a. època, any IV, núm. 97, 31-10-1883, pàg. 314-315 [en línia]. *Memòria Digital de Catalunya* <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/ilcatalana/id/167> [consulta: 9 març 2018].
- SECO SERRA, I. (2005). «Estudio preliminar de la colección de moneda china y japonesa del Museo Arqueológico Nacional de Madrid». A: ALFARO ASINS, C.; MARCOS ALONSO, C.; OTERO MORÁN, P. (coords.). *XIII Congreso Internacional de Numismática 2003 (Actas II)*. Vol. I-II, Madrid: Ministerio de Cultura, pàg. 1669-1675.
- TODA I GÜELL, E. (1887). *La Vida en el celeste imperio*. Madrid: El Progreso Editorial.
- (1893). *Historia de la China*. Madrid: El Progreso Editorial.
- (1924). «Recorts de Don Víctor». *Butlletí de l'Associació d'Alumnes Obrers de l'Escola Industrial de Vilanova i Geltrú*, núm. 14, pàg. 2-3.
- VERDAGUER PAJEROLS, M. A. (2012). «Jacint Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona. De la plataforma a la mitificació». A: DOMINGO, J. M. (ed.). *Joc literari i estratègies de representació: 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Societat Catalana de Llengua i Literatura, pàg. 289-325.
- WICKS, R. S. (1992). *Money, MARKETS, AND TRADE in Early Southeast Asia: The development of indigenous monetary Systems to AD 1400*. Nova York: Cornell University.